

Антон СИЧЕВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-7836-3405

*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(Україна, Житомир) syczewski@gmail.com*

КЕРІВНІ ОРГАНИ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ГРОМАД ЖИТОМИРЩИНИ У 1945 – 1980-х рр.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Розкрито специфіку реалізації радянського законодавства щодо формування керівництва релігійних громад – т. зв. «двадцятки» засновників, виконавчих органів та ревізійних комісій у старообрядців Житомирської області. Охарактеризовано соціальне походження, статус очільників об'єднань та зміни в статевому представництві, акцентовано увагу на зростанні ролі жінки. Висвітлено проблему внутрішньогромадівських конфліктів. Проаналізовано фінансово-господарську діяльність керівництва старообрядницьких спільнот. Розглянуто проблему матеріальної злиденності громад, що залежала від ефективності роботи керівництва, внутрішньої позиції та ціннісних орієнтирів парафії.

Ключові слова: старообрядці, релігійні громади, Житомирщина, фінансова діяльність, радянська влада.

Anton SYCHEVSKY,

*Ph D (History), Senior Lecturer of Ukraine's History Department,
Ivan Franko Zhytomyr State University
(Ukraine, Zhytomyr) syczewski@gmail.com*

MANAGEMENT AUTHORITIES OF OLD BELIEVERS' COMMUNITIES OF ZHYTOMYR REGION IN 1945 – 1980: THEIR SOCIAL STRUCTURE AND FINANCIAL- ECONOMIC ACTIVITY

The article describes the specifics of the implementation of Soviet legislation regarding the formation of leadership of religious communities, the so-called «twenty» founders, executive authorities, and revision commissions of the Old Believers of Zhytomyr region. It has been found out that the Old Believers adhered to the principles of democracy and transparency in the election of candidates for leadership positions.

A clear division of functional responsibilities between the governing bodies and their regulation by members of the community is described. It is proved that Old Believers were not actually informed about the normative basis of their bodies' functioning, because the state structures used this defect of their own work against the believers, showing them disorganized.

This characterized by social origin and status of community leaders, who predominantly belonged to the class of peasants and workers. It is noted that, taking advantage of Soviet markers of the property stratification of society, members of the village Old Believers communities generally belonged to the «middle peasants». It was revealed that some representatives of the leadership had rather sound knowledge about the organization of local self-government, the conduct of hostilities since they were veterans of the First and Second World Wars. It was proved that the educational level of Old Believers of Zhytomyr region was low, and some of them remained illiterate in the 1970s. It was shown that pensioners were the dominant part in the leadership of Old Believers of the region.

The problem of intra-community conflicts, which was based on unfriendly interpersonal relations, contradictions concerning church property and uncontrolled expenses and appropriation of community funds by members of their leadership, was revealed. The changes in the sexual division of the leadership of Old Believers are highlighted, attention is focused on the growth of the role of women. Among Old Believers in Zhytomyr region, the tendency to choose women for leadership positions was particularly evident in the 1980s. The issue of shortage of personnel for senior positions, which aggravated in the second half of the 1980s, was highlighted.

The financial-economic activity of the Old Believers' communities' leaders has been analyzed. The uncompromising position of the Soviet authorities regarding the elimination of religious unions at the level of excessive tax-

es from religious objects and so-called «voluntary», and, on the fact of oblique, donations to charity state funds. It was discovered that most believers tried to promote parochial life by providing reburials, which were one of the main sources of income. Also, the communities provided their material needs through the execution of ceremonies and candlesticks, which Old Believers predominantly carried out within each community. It was ascertained that as a result of state restrictions, cash revenues from the sale of religious objects and religious objects could not be obtained by Old Believers until 1979. The problem of material poverty of communities, which depended on the effectiveness of the work of the leadership, the internal position and value benchmarks of all members of the community, has been considered.

Key words: *Old Believers, religious communities, Zhytomyr region, financial activities, Soviet power.*

Постановка проблеми. Для об'єктивного висвітлення історії старообрядництва в умовах радянської суспільно-політичної реальності важливо сконцентрувати дослідницький фокус на проблемі кадрового забезпечення керівних органів громад. Особливості статево-вікового розподілу, освітньо-фахової підготовки релігійних очільників з урахуванням розмежування ролей та обов'язків всередині спільнот допомагають розкрити соціальну структуру громад на мікрорівні. Актуальними для наукових студій є також фінансово-господарські справи – провідний напрям роботи керівництва релігійних об'єднань, у тому числі через те, що матеріальні обмеження стали одним з ключових чинників впливу радянської системи на віруючих.

Аналіз досліджень. Комплексне дослідження заявленої проблеми у сучасній історіографії відсутнє. Історія старообрядницьких громад окремих регіонів України в умовах радянського режиму досі залишається практично на науковому маргінесі (Пригарин, 2015). Деякі аспекти проблеми знайшли відображення у працях С. І. Жилока та Л. І. Паніної (Жилок, Паніна, 2011; Релігійна політика, 2011), які, аналізуючи становище релігійних громад Житомирщини у 1970-х – на початку 1990-х рр., побіжно звернули увагу і на спільноти старообрядців. Окремі аспекти персоніфікованого добору, кадрового представництва керівних органів старообрядців Житомирщини у 1945 – 1991 рр. та їхньої фінансово-господарської діяльності розглядав автор цієї розвідки (Сичевський, 2013a; Сичевський, 2013b; Сичевський, 2013c).

Мета статті. На основі архівних матеріалів проаналізувати статево-віковий склад, освітньо-фаховий рівень та соціальний статус представників керівних органів старообрядницьких громад Житомирської області у 1945 – 1980-х рр., охарактеризувати проваджену ними фінансово-господарську діяльність.

Виклад основного матеріалу. Разом з духовенством важливе місце у функціонуванні релігійних спільнот посідали їхні керівні органи, хоча структура управління громад була нав'язана партійно-державними органами. Згідно з радянським законодавством, керівництво релігійної громади складали виконавчі органи та ревізійні комісії, а ядро громади – т. зв. «двадцятка» засновників громади. Відповідно до законів, громада мала налічувати не менше 20 повнолітніх осіб (Куроедов, 1981: 123–125; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4263. Арк. 238).

У функції виконавчого органу громади входило: управління справами, пов'язаними з використанням грошових коштів, укладання договорів про найм обслуговуючого персоналу, ремонт, придбання майна і продуктів для здійснення культових дій. Ревізійна комісія займалася перевіркою майна, грошових надходжень і витрат (Бондаренко, Косянчук, Фомиченко, 1988: 41). У громадах виконавчі органи часто називали церковними правліннями чи радами, «п'ятірками» керівництва, ревкомісії – «трійками», а «двадцятки» засновників – «двадцятками» правління.

Нааявність керуючих органів громад була обов'язковою вимогою державних органів і була основною запорукою у процесі офіційної реєстрації. Тому старообрядницькі спільноти Житомирської області активно бралися за добір кадрів для своїх керуючих органів. Кандидатури проходили обговорення на загальних зборах віруючих та обиралися голосуванням, що ґрунтувалося на демократичних принципах і проводилося поіменно й відкрито. Всі 19 громад старообрядців, які діяли на Житомирщині, сформували свої керівні органи протягом 1945 р. У керівництво громад віруючі обирали тих людей, які мали глибокі знання віровчення та досвід роботи в різних установах та організаціях. Останнє, на думку парафіян, гарантувало

вдалу роботу керівних органів та прийняття виважених рішень, обдуманих заходів у вирішенні поточних справ громад.

До членів виконавчих органів громади ставили вимогу – збиратися щотижнево, а доповідати про свою роботу раз на шість місяців. Ревізійні комісії мали здійснювати ревізію кожні три місяці та давати вказівки виконавчим органам (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1).

Важливо підкреслити, що керівництво громад не знало державного положення про «двадцятки» навіть у другій половині 1950-х рр., тому вони в кількісному і якісному плані змінювалися на розсуд віруючих. Ті ж проблеми були і з виконавчими органами та ревізійними комісіями (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 175. Арк. 217). У подальшому дійсна наявність та постійна виборність виконавчих органів, ревізійних комісій та «двадцятки» громадами не підтримувалася і не здійснювалася. Для прикладу, в 1949 р. «двадцятка» громади м. Новоград-Волинський складалася з 16 осіб (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 3). Проте обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів і місцеві органи влади всіяко намагалися цим маніпулювати, відсутність частини членів керівництва давала їм змогу говорити про занепад громад та їхній саморозпад.

За соціальним становищем представники керівних органів міських громад старообрядців здебільшого були звичайними робітниками і колгоспниками. Станом на 1949 р. керівництво житомирської громади білокриницької згоди на 80 % було представлене каменярами, бляхарами і теслярами (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 7). У громаді поморців Житомира керівництво за професійним спрямуванням належало до залізничників, фельдшерів, мулярів, грабарів, будівельників та колгоспників (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–2, 4–9). Тільки Т. Є. Зайцев, який у другій половині 1950-х рр. очолював ревкомісію поморської громади Житомира, мав досвід військової служби та роботи на державних керівних посадах. У 1915 – 1917 рр. він служив в царській армії та був сапером в 34 інженерному полку. З травня 1919 р. до листопада 1920 р. служив у залізничній охороні та на бронепоезді. З 1921 до 1923 р. працював в Житомирському повітовому виконкомі – секретарем інформаційно-статистичного відділу. У 1920-і рр. Т. Є. Зайцев був двічі обраний депутатом Житомирської міськради. У 1937 – 1941 рр. працював в Управлінні житомирських цегляних заводів, а в 1944 – 1956 рр. – техніком квартирно-експлуатаційної частини Житомирського гарнізону (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 1–2 зв.). Загалом керівництво поморської громади Житомира склали пенсіонери, домогосподарі та інваліди, протягом 1950 – 1970-х рр. працювали лише троє членів «двадцятки» (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 5; Спр. 142. Арк. 1–5). Позаяк очолювали громади люди робітничих професій та невисоких статків, більшість з них мали лише від двох до десяти класів шкільної освіти, а станом на 1978 р. п'ять членів «двадцятки» навіть були безграмотними (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1–5).

У громаді поморців Новограда-Волинського керівництво також було представлене звичайними робітниками та домогосподарями (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2–3, 5, 7–8). Голови виконавчого органу та ревізійної комісії С. Т. Пузовіков та А. Є. Нікітін (обіймали посади з 1945 р.) пройшли фронти Першої світової війни у лавах царської армії. Війна для С. Т. Пузовікова мала фатальні наслідки – він залишився без ноги (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2, 7). У 1945 р. «двадцятка» громади Новограда-Волинського на 70 % складалася з пенсіонерів, а у 1960 р. – на 83 % (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 9, 14; Спр. 111. Арк. 1). Освітній рівень представників керівних органів теж був низьким. Наприклад, станом на 1945 р., секретар виконавчого органу З. Є. Пригожаєва мала чотири класи шкільної освіти, член ревізійної комісії У. Г. Пугакова-Макеєва – два класи, а голова виконавчого органу С. Т. Пузовіков взагалі ніколи не ходив до школи і навчився грамоті вдома (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4, 7–8).

У третій міській громаді поморців, в м. Бердичів, керівництво так само, як і в Житомирі та Новограді-Волинському, в основному було представлене пенсіонерами, які пройшли трудовий шлях на державних підприємствах міста. Станом на 1962 р. 95 % складу «двадцятки» громади були пенсіонерами (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 1–3; Спр. 10. Арк. 3–4, 8, 10).

У сільських старообрядницьких громадах Житомирщини практично всі члени керівництва працювали у місцевих колгоспах. Їхній освітній рівень був надзвичайно низьким (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 14–16; Спр. 5. Арк. 3–4; Спр. 14. Арк. 4, 6–7 зв.; Спр. 19. Арк. 2; Спр. 8. Арк. 2–4, 14; Спр. 13. Арк. 2–4). При аналізі соціального становища керівництва сільських громад варто відзначити, що станом на 1945 р. тільки в одній громаді – федосіївців с. Дерманівка Базарського району – більшість представників «двадцятки» належали до бідняків (60 %). Цікаво, що у сусідніх громадах – федосіївців с. П'ятидуб та поморців с. Бродник – більшість склали середняки, відповідно 60 % та 100 % (ДАЖО. Спр. 7. Арк. 16; ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; Спр. 8. Арк. 2–4, 14). Єдиною громадою, прихід якої охоплював і село з іншої області, була п'ятидубська. До керівних органів цієї громади федосіївської згоди входили жителі як с. П'ятидуб, так і с. Рахвалівка Розважівського району Київської області. В 1945 р. найвищі очільники громади – двоє голів А. Г. Карапузов та А. С. Карабанов були жителями с. Рахвалівка (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2–4, 14).

Варто звернути увагу на те, що у керівництві всіх громад старообрядців був лише один чоловік, який воював в лавах Червоної армії у ході Другої світової війни. Так, член виконавчого органу федосіївської громади с. Дерманівка І. А. Карпельов служив в Червоній армії протягом 1942 – 1944 рр. У бойових діях під м. Сталінградом був тяжко поранений та став інвалідом III групи (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3).

У середині керівництва старообрядницьких громад виникали суперечності з приводу застосувань повноважень та їхнього перевищення. Протягом першої половини 1950-х рр. у житомирській громаді білокриницької згоди наростав внутрішній конфлікт (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2, 6), який досяг апогею в 1955 р.

24 листопада було проведено зібрання громади житомирських попівців, на якому були присутні 30 парафіян, з них 14 членів «двадцятки». Обговорювалася поведінка голови громади Є. В. Кузьменка щодо московської старообрядницької архієпископії. Він, увійшовши в конфлікт зі священником громади, обурювався позицією архієпископії, яка підтримувала священнослужителя. Тому Є. В. Кузьменко надсилав архієпископу Флавіану листи, які той розцінював зухвалими і образливими. Зібрання громади засудило поведінку Є. В. Кузьменка, як непристойну і неприпустиму, та звільнило його з посади. На його місце було обрано І. М. Гусякова. Також на зібранні було обрано новий склад виконавчого органу і ревкомісії (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1, 3–3 зв.; ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 149. Арк. 208–209).

Щодо обраних осіб Є. В. Кузьменко висловлювався так: «Це народ обрав злодюжок, які усі гроші крастимуть, зібралися усі п'янички, розграбують усю церкву. Усе це одна згряя діє разом і я тепер жодного разу не загляну в церкву» (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 157. Арк. 82–83). Цікаво, що І. М. Гусяков був незадоволений своїм обранням на посаду. 26 грудня в бесіді з обласним уповноваженим І. Піменовим він говорив: «Мене морально пригноблює те, що я є головою громади і для мене цей титул лягає тягарем і діти мої, які навчаються в інститутах, зараз проявляють до мене незадоволення. Нічого не зробиш, доведеться працювати, раз громада обрала» (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 157. Арк. 104).

Новий конфлікт у житомирській громаді білокриницької згоди розгорівся у 1956 р. 30 серпня відбулися збори громади під головуванням єпископа Київсько-Вінницького Іринарха (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9), на яких знову переобрали голову громади – ним став А. Т. Саваськов. Також було переобрано казначея, голову та секретаря ревкомісії (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 9). І. М. Гусяков був знятий з посади як роздорник і все тому, що він перешкоджав священникові А. Т. Саваськову (діяв за дорученням старообрядницького архієпископа Флавіана) забрати з церкви і вивезти до Москви антимінс, який раніше належав білокриницькій громаді с. Железняки. Наслідком такого повороту подій стало те, що І. М. Гусяков і ще чотири особи вийшли зі складу «двадцятки», оскільки «не могли змиритися з несправедливістю» (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 194. Арк. 100–102).

У поморській громаді Житомира в 1956 р. також виник внутрішній конфлікт. Після того, як голова виконавчого органу Ф. С. Дубинін попросив від старости церкви фінансовий звіт

про прибутки, що надходили від віруючих, і витрати коштів, виконавчий орган почав виступати проти голови (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 194. Арк. 32). У наступному році 7 членів «двадцятки» на чолі з В. Г. Луференком усунули Ф. С. Дубиніна від виконання обов'язків. Колишній голова вважав, що це зроблено тому, що члени «двадцятки» були зацікавлені у привласненні церковних грошей незаконним шляхом (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 41–42).

Варто відзначити, що внаслідок конфлікту у поморській громаді с. Російські Пилипи в 1974 р. до керівництва громадою прийшли не обрані «двадцяткою» люди (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 83).

Роль жінок у релігійних громадах протягом аналізованого нами періоду постійно посилювалася. Така ситуація була продиктована умовами часу – жінки, на відміну від чоловіків, краще зберігали відданість релігійній традиції, частіше відвідували богослужіння та намагалися бути активними у релігійному житті громад. У 1945 р. у поморців с. Кустин виконавчий орган на 40 % складався з жінок (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 2–4), а у громаді федосіївців с. Дерманівка – на 60 % (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 15). У цьому ж році «двадцятка» поморців Новограда-Волинського на 50 % складалася з жінок (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 9, 14), «двадцятка» поморців с. Нитине – на 58 % (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2). У 1946 р. частка жінок у виконавчому органі поморської громади с. Роботище складала 80 % (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 2–3). Жінки у «двадцятці» громади Новограда-Волинського в 1960 р. склали 48 % (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 1), у громаді с. Російські Пилипи в 1977 р. – 52 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 65–66).

Тенденція обирати жінок на керівні посади особливо посилилася у 1980-х рр. Наприклад, в 1984 р. у поморській громаді Бердичева жінки обіймали посади заступника голови виконавчого органу, секретаря громади, голови ревкомісії та члена ревкомісії, а у ревкомісії був лише один чоловік (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 1, 3). Висока довіра до жінок проявлялася у поморців Житомира – у 1987 р. громада обрала головою П. М. Филипову, а в 1988 р. віруючі обрали її заступником А. Я. Новіковську (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 1–2).

Наприкінці 1980-х рр. керівництво громад відчувало гостру потребу у кадрах на керівні посади. Яскравим прикладом може слугувати житомирська громада поморської згоди. У 1989 р. старостою був І. Я. Кучеров, але постійно заявляв, що за віком працювати не може. Проте керівництво громади не мало відповідної кандидатури на цю посаду. Духовний наставник В. І. Осипов пропонував навіть сторожеві церкви І. З. Балабанову взяти на себе обов'язки старости, але і той йому відмовив (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 3).

Головною функцією керівних органів громад було провадження фінансової діяльності: контроль за грошовими надходженнями та розподіл витрат. Взагалі фінансова діяльність була основою життєздатності громад, так як охоплювала питання матеріального забезпечення релігійних відправ, підтримання культових будівель у належному стані та сплати обов'язкових державних податків і зборів.

Державними органами у справах релігій постійний контроль за фінансовими потоками старообрядницьких громад Житомирщини було встановлено лише у 1962 р. До цього їхня фінансова діяльність відслідковувалася фрагментарно. В архівах громад також практично не збереглися документи обліку матеріальних надходжень та витрат. Документально прослідковуються тільки окремі відомості про фінансове становище житомирської громади білокриницької згоди у 1940 – 1950-х рр.

Наприкінці Другої світової війни попівці активно допомагали радянському війську – у 1944 р., за рахунок пожертвувань вірян, житомирською громадою до фонду оборони Червоної армії було внесено 7500 крб., на утримання військового госпіталю в Житомирі – 6060 крб., здійснено підписку на державну позику в сумі 7500 крб. Разом громадою було пожертвовано 21060 крб. (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 3). У лютому–липні 1945 р. громада попівців Житомира узяла військову позику на суму 10000 крб. та зібрала 3040 крб. пожертвувань для Червоної армії (ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8 зв.). У другому кварталі 1945 р.

в госпіталь для поранених громада здала 4502 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 5. Арк. 137). Водночас, старообрядницькі громади Житомирщини в 1946 – 1947 рр. відрахувань на сиріт, які втратили батьків у Другій світовій війні, не робили (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 5).

У першій половині 1950-х рр. житомирські попівці на великі свята збирали значні суми коштів. Так, у 1953 р. громада попівців Житомира на Пасху мала 867 крб. доходу. Тарілковий збір у перший день Пасхи склав в 1953 р. 47 крб. (у 1952 р. було зібрано 286 крб.), а свічок було продано на 572 крб. (від яких церква отримала доходу 220 крб.). Крім того, священник в перший день Пасхи зібрав близько 600 крб. при відвідуванні квартир вірян на їх запрошення (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 113. Арк. 146). Таким чином, тільки на Пасху було зібрано 1467 крб.

Фінансове становище громади значно погіршилося у другій половині 1950-х рр. Наприклад, у 1956 р. на рахунок громади попівців Житомира надійшло мало пожертвувань від вірян, а отже, в касі не вистачало грошей, щоб платити податок і страховку за молитовну будівлю (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 194. Арк. 36). Проте у цій нелегкій ситуації для громади, 4 жовтня 1956 р. епархіальні збори у Вінниці прийняли рішення ще й про відрахування коштів на утримання єпископа і секретаріату з парафії церкви Житомира у розмірі 100 крб. щомісячно (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 194. Арк. 115).

Дохід усіх безпопівських громад в 1962 р. склав 1392 крб. Найбільший дохід отримала житомирська громада – 725 крб. Матеріально найслабшими були поморські громади у с. Великі Кошарища, с. Чолівка та федосіївська громада у с. П'ятидуб. Їхня прибутковість за рік не перевищувала 50–60 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 321. Арк. 125). У 1963 р. прибутковість семи релігійних громад (одну зняли з реєстрації ще у 1962 р.) не збільшилася і склала 1364 крб. Федосіївська громада в с. П'ятидуб дещо поліпшила свою прибутковість, що становила 74 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 338. Арк. 103). У 1964 р. фіксується зростання прибутковості у житомирській громаді поморців – вона зросла до 853 крб., натомість в 1963 р. становила 750 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 354. Арк. 139).

Обласний уповноважений Ради у справах релігій почав щорічно повноцінно відслідковувати фінансову діяльність старообрядницьких громад тільки з 1966 р.

У другій половині 1960-х рр. федосіївська громада с. П'ятидуб мала сталий дохід – близько 100 крб., який формувався за рахунок добровільних пожертвувань віруючих. Цього вистачало, щоб покрити витрати громади. Федосіївці витрачали незначні суми коштів на ремонт свого молитовного будинку: у 1966 р. – 11,18 крб., а у 1968 – 42 крб. (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 37; Спр. 35. Арк. 39; Спр. 39. Арк. 46; Спр. 43. Арк. 44).

Протягом 1966 – 1967 рр. поморська громада с. Російські Пилипи мала дохід у розмірі 537 крб. Зокрема, він формувався за рахунок таких прибуткових статей: добровільні пожертвування – 310 крб., продаж свічок – 160 крб., виконання обрядів – 32 крб. У 1967 р. витрати громади склали 83,6 % доходів. На ремонт молитовного будинку було виділено 31,2 % від загальної суми витрат. У 1967 р. річні витрати громади перевищили дохід на 18 крб. Громада збільшила витрати на ремонт молитовні на 13,1 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 65–66; Спр. 35. Арк. 63). У 1968 р. відбулося скорочення доходів у громаді с. Російські Пилипи, які склали 271 крб. – 50,5 % від сум за 1966 – 1967 рр. Таке падіння відбулося внаслідок зменшення добровільних пожертвувань (47,4 %) та купівлі свічок (45,6 %). Загальні витрати коштів перевищили дохід на 45 крб. 15,8 % витрат склали відрахування Товариству охорони пам'ятників (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 75–76). У 1969 р. громада поліпшила дохід лише на 22 крб., натомість видатки скоротилися на 41 крб. і не перевищували доходу. 52 % матеріальних витрат були спрямовані на ремонт і утримання молитовної будівлі (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 76).

У другій половині 1960-х рр. в громаді поморської згоди Бердичева прибутки фактично покривали видатки. Дохід громади формувався в основному з добровільних пожертвувань віруючих (наприклад, у 1967 р. – 89 %). Значні кошти громада виділяла на ремонт моли-

товного будинку – у 1966 р. витратили 71 % від усіх видатків, а у 1969 р. – 68,7 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 69–70; Спр. 35. Арк. 65; Спр. 43. Арк. 80).

Житомирська громада поморців була найзаможнішою, проте протягом 1966 – 1969 рр. Її доходи скорочувалися: від 1108 крб. у 1966 р. до 636 крб. у 1969 р. У 1967 – 1968 рр. видатки громади перевищували річний прибуток на 2 % і 13,4 % відповідно. Продаж свічок був основною статтею доходу у 1966 р. та 1968 – 1969 рр. Віруючі намагалися підтримувати свою церкву в гарному технічному стані, тому у 1967 р. всі кошти витратили на ремонт будівлі, а у 1969 р. – 47 % від загальних витрат. Значну частину видатків громади склали відрахування на державні фонди: у 1968 р. внесок до Фонду відновлення пам'ятників архітектури становив 13,4 % від загальної суми витрат, а в 1969 р. – до Товариства охорони пам'ятників – 24,8 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 72; Спр. 35. Арк. 67; Спр. 39. Арк. 81; Спр. 43. Арк. 83).

У громаді поморців Новоград-Волинського дохід у 1966 – 1967 рр. та 1969 р. складався винятково від коштів, отриманих за виконання релігійних обрядів. У 1966 – 1967 рр. громада більшу частину видатків спрямовувала на ремонт та утримання культової будівлі. Видатки у 1966 р. та 1969 р. перевищували річний дохід на 11 % та 28 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 78–79; Спр. 35. Арк. 73–74; Спр. 39. Арк. 86; Спр. 43. Арк. 88–89).

У першій половині 1970-х рр. федосіївська громада с. П'ятидуб виживала за рахунок добровільних пожертвувань віруючих (1971 р. – 543 крб., 1972 р. – 180 крб., 1973 р. – 559 крб., 1974 р. – 273 крб.). У 1970 р. громада не мала жодних прибутків, а на її рахунку був лише залишок з минулого року – 14 крб. У 1971 р. витрати громади перевищили прибуток на 12,3 %. Досить велику частку коштів громада виділяла на ремонт та утримання молитовного будинку: в 1971 – 1972 рр. – 100 % витрат, в 1973 р. – 80 %, в 1974 р. – 44 %. Сплати держфондам – Фонду миру та Товариству охорони пам'ятників у 1973 р. склали 20 % від загальної суми витрат, а в 1974 р. – 19 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 40; Спр. 51. Арк. 35–36; Спр. 55. Арк. 38–39; Спр. 59. Арк. 40–41; Спр. 63. Арк. 40–41).

У 1975 р. та 1977 р. витрати п'ятидубської громади перевищували доходи на 26 крб. і 133 крб. відповідно. У 1978 – 1979 рр. громада взагалі не мала доходів та не вела фінансової діяльності, а на її рахунку залишалося 143 крб. з попередніх років. Прибутки громади формувалися винятково за рахунок пожертвувань віруючих (у 1975 р. – 303 крб., 1976 р. – 180 крб., 1977 р. – 189 крб.). Протягом другої половини 1970-х рр. громада лише у 1975 р. здійснила відрахування Товариству охорони пам'ятників та Фонду миру, які склали 45 % від усіх витрат за рік. В основному видатки громади йшли на ремонт молитовні: у 1975 р. – 47 % витрат, у 1976 р. – 78 %, у 1977 р. – 96,6 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 44–46; Спр. 71. Арк. 52–53; Спр. 75. Арк. 50–51; Спр. 79. Арк. 52–53; Спр. 83. Арк. 51–52).

У громаді с. Російські Пилипи протягом першої половини 1970-х рр. головними статтями доходу були добровільні пожертвування парафіян (у 1970 р. – 60 % всіх доходів, 1971 р. – 58 %, 1972 р. – 71,5 %, 1973 р. – 22,4 %, 1974 р. – 53 %) та продаж свічок. Витрати громади практично не перевищували річних доходів. Сплати коштів до держфондів були матеріально відчутними для громади – наприклад, у 1972 р. відрахування Товариству охорони пам'ятників склали 23,3 % від витрат (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 69–70; Спр. 51. Арк. 62; Спр. 55. Арк. 65–66; Спр. 59. Арк. 66; Спр. 63. Арк. 68).

У другій половині 1970-х рр. поморці с. Російські Пилипи практично не вели фінансової діяльності. В 1975 р. і 1977 – 1979 рр. громада зовсім не мала доходів, тільки у 1976 р. отримала 189 крб. доходу (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 82–83; Спр. 71. Арк. 92–93; Спр. 75. Арк. 83–84; Спр. 79. Арк. 92–93; Спр. 83. Арк. 91).

Громада поморців Бердичева у першій половині 1970-х рр. отримувала прибуток головним чином від добровільних пожертвувань та меншою мірою від виконання обрядів. Добровільні пожертвування у 1970 р. склали 225 крб. (93 % доходу), у 1971 р. – 161 крб. (96 % доходу), у 1972 р. – 283 крб. (96 % доходу), у 1973 р. – 252 крб. (95 % доходу), у 1974 р. – 244 крб. (93 % доходу). Доходи громади покривали витрати, серед яких вагоме місце займав ремонт та утримання молитовні (наприклад, у 1970 р. – 64 % від витрат). Відрахування до держфондів

(Товариству охорони пам'ятників і Фонду миру) у 1972 р. становили 37 % витрат, у 1973 р. – 29,6 %, у 1974 р. – 32,6 % (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 72; Спр. 51. Арк. 66; Спр. 55. Арк. 66–67; ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 71–72; Спр. 63. Арк. 72–73).

Протягом другої половини 1970-х рр. в бердичівській безпопівській громаді видатки перевищили доходи лише у 1978 р. (на 68 крб.), в інші роки громада вела досить успішну фінансову діяльність. Відрахування Товариству охорони пам'ятників та Фонду миру складали значну частину видатків: у 1975 р. – 31 % від усіх витрат, у 1976 р. – 44 %, у 1977 р. – 34,5 %, у 1978 р. – 25 %, у 1979 р. – 37,6 %. У 1978 – 1979 рр. дохід громади формувався винятково з пожертвувань віруючих, а у 1975 – 1977 рр. також з коштів, отриманих за виконання обрядів (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 85–87; Спр. 71. Арк. 96–97; Спр. 75. Арк. 90–91; Спр. 79. Арк. 96–97; Спр. 83. Арк. 97–98).

Житомирська громада старовірів поморської згоди протягом першої половини 1970-х рр., так само як і в попередні роки, мала найбільші прибутки. Проте з 1971 р. відбулося падіння доходів – у 1970 р. громада отримала 837 крб. доходу, а в 1971 р. – 605 крб. У наступні роки ситуація дещо поліпшилася (у 1972 р. дохід склав 715 крб., а в 1973 р. – 745 крб.). У 1970 р., 1972 р. та 1974 р. витрати громади перевищували річні доходи. Доходи формувалися з добровільних пожертвувань (1970 р. – 100 % доходу, 1971 р. – 84 %, 1972 р. – 79 %, 1973 р. – 71 %, 1974 р. – 23 %), продажу свічок (1971 р. – 16 % доходу, 1972 р. – 21 %, 1973 р. – 29 %, 1974 р. – 32 %) та коштів, отриманих за виконання обрядів (1974 р. – 45 % доходу). Відрахування громадою коштів до Фонду миру та Товариству охорони пам'ятників культури були досить значними (наприклад, у 1970 р. склали 16 % витрат, у 1971 р. – 20,7 %). Найбільше грошей громада витратила на утримання та ремонт культової будівлі (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 75; Спр. 51. Арк. 70; Спр. 55. Арк. 68; Спр. 59. Арк. 74; Спр. 63. Арк. 75).

У 1975 р. дохід житомирської громади склав 1072 крб., в 1976 р. – 754 крб., в 1977 р. – 654 крб., в 1978 р. – 1251 крб., в 1979 р. – 1258 крб. У 1976 – 1978 рр. видатки громади перевищували річні доходи на 32 крб., 132 крб. та 123 крб. відповідно. Доходи громади протягом другої половини 1970-х рр. формувалися з добровільних пожертвувань, продажу свічок, коштів від релігійних обрядів та продажу предметів культу і релігійної літератури (ця стаття доходу з'явилася тільки у 1979 р.). У 1976 – 1978 рр. Кошти, отримані громадою від продажу свічок значно перевищували добровільні пожертвування, а у 1979 р. віруючі взагалі не жертвували кошти. Протягом другої половини 1970-х рр. громада почала оплачувати нові статті видатків: земельну ренту, податок з будови, страхування культової будівлі, послуги електроосвітлення, опалення та водопостачання. У 1975 р. ці статті видатків склали 25 % від усіх видатків за рік, у 1976 р. – 43 %, у 1977 р. – 43 %, у 1978 р. – 19 %, у 1979 р. – 23 %. Громада виділяла великі суми грошей на утримання обслуговуючого персоналу громади (у 1975 р. – 250 крб., у 1979 р. – 680 крб.), церковний хор (у 1979 р. – 120 крб.) та придбання предметів культу і релігійної літератури, наприклад, у 1978 р. – 528 крб. (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 89–91; Спр. 75. Арк. 86–87, 94–95; Спр. 79. Арк. 99–100; Спр. 83. Арк. 100–101).

Поморська громада Новограда-Волинського у 1973 – 1974 рр. значно збільшила свої доходи: якщо у 1970 р. дохід складав 198 крб., то в 1973 р. – 294 крб., а у 1974 р. – 353 крб. Щоправда, у 1974 р. витрати на 47 крб. перевищували річний дохід. У 1972 р. на рахунок громади не надходило коштів. У 1970 р. та 1973 р. дохід громади формувався тільки з добровільних пожертвувань, а в 1971 р. – від виконання обрядів (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 80; Спр. 51. Арк. 75; Спр. 55. Арк. 75; Спр. 59. Арк. 79–80; Спр. 63. Арк. 80–81).

Протягом другої половини 1970-х рр. у громаді Новограда-Волинського тільки в 1976 р. видатки перевищили дохід на 29 крб. Річні доходи складали близько 300 крб., а у 1978 р. дохід зріс більш як у п'ять разів і становив 1687 крб. Основу доходів формували добровільні пожертвування і незначною мірою кошти від виконання обрядів. У 1975 р. громада на земельну ренту, податок з будови, страхування молитовні, послуги електроосвітлення, водопостачання та опалення витратила 88 крб., у 1976 р. – 106 крб., у 1977 р. – 119 крб., у 1979 р. – 94 крб. Витрати на ремонт молитовні були незначними: у 1975 р. – 47 крб., у 1976 р. – 69 крб., у 1977 р. – 23 крб., у 1979 р. – 30 крб. Слід зазначити, що в 1978 р. касир громади Шлюєва

вела облік доходів не у касовій книзі добровільних пожертвувань, а в зошиті, хоча гроші й були здані на рахунок в Держбанк, вона також не враховувала витрат на ремонт молитовного будинку за рахунок добровільних пожертвувань (ДАЖО. Ф. Р-4994. Оп. 2. Спр. 78. Арк. 100; Спр. 67. Арк. 99–101; Спр. 71. Арк. 106–107; Спр. 75. Арк. 104–105; Спр. 79. Арк. 110–111; Спр. 83. Арк. 108–109).

У першій половині 1980-х рр. п'ять старообрядницьких громад Житомирщини мали сукупний річний дохід у межах 2100–2600 крб. Основними статтями доходів традиційно були добровільні пожертвування, продаж предметів культу і релігійної літератури, виконання обрядів. Видатки громад перевищили доходи у 1980 р. та 1982 р. У 1980 р. громади перерахували на рахунки держфондів (Фонду миру і Фонду охорони пам'ятників історії і культури) – 110 крб. (5 % витрат), у 1981 р. – 200 крб. (10 % витрат), у 1982 р. – 100 крб. (4 % витрат), у 1983 р. – 200 крб. (9 % витрат), у 1984 р. – 200 крб. (9 % витрат). Найбільше коштів громади витрачали на ремонт та утримання культових будівель: у 1980 р. – 52 % від усіх витрат, у 1981 р. – 40 %, у 1982 р. – 59 %, у 1983 р. – 41 %, у 1984 р. – 50 %. Також основними витратами вважалися кошти, виділені на утримання обслуговуючого персоналу, придбання предметів культу і релігійної літератури. У касах громад після оплати витрат щорічно на рахунок залишалося від 500 до 1000 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 360. Арк. 117; Спр. 381. Арк. 71; Спр. 296. Арк. 51; Спр. 321. Арк. 40; Спр. 340. Арк. 73; ДАЖО. Ф. Р-6630. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 5).

У другій половині 1980-х рр. старообрядницькі громади значно збільшили свої доходи: 1985 р. – 2700 крб., 1986 р. – 3300 крб., 1987 р. – 3500 крб., 1988 р. – 6100 крб., 1989 р. – 8400 крб. Житомирська поморська громада щорічно витрачала 100 крб. на утримання церковного хору. Відрахування до держфондів у 1985 р. склали 9 % від усіх витрат за рік, у 1986 р. – 8,5 %, у 1989 р. – 2,2 %. Видатки громад перевищили річні прибутки у 1986 р. та 1989 р. на 200 крб. і 700 крб. відповідно. Після оплати всіх річних витрат на рахунках громад залишалося від 1600 до 3200 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 537. Арк. 77; ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 441. Арк. 71; Спр. 403. Арк. 120; Спр. 421. Арк. 116; Спр. 466. Арк. 23).

Доходи усіх громад старовірів-безпопівців в УРСР (Житомирська, Харківська, Вінницька області) у 1989 р. склали 12900 крб. (від виконання обрядів – 400, від добровільних пожертвувань – 6300, від продажу предметів культу і релігійної літератури – 6200) (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 536. Арк. 19). Громади Житомирщини отримали 8400 крб. доходів, Харківщини – 4400 крб., Вінничини – 100 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 536. Арк. 22). Всього громадами було витрачено 11700 крб. (утримання персоналу – 1900, ремонт і утримання будівель – 5200, відрахування до Фонду миру – 200, до Фонду охорони пам'ятників історії і культури – 300, інші витрати – 4100). На кінець року загальний залишок коштів в усіх громадах безпопівців УРСР становив 7100 крб. (ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 536. Арк. 19).

Висновки. Таким чином, керівними органами громад виступали виконавчі органи та ревізійні комісії, що досить часто формувалися на базі «двадцятки» засновників громад, які також брали активну участь в організації релігійного життя. Хоча керівні органи мали законодавчо чітко розмежовані повноваження, недостатня обізнаність членів громад з ними призводила до зміщення прав та обов'язків поміж органами. Керівництво громад обиралося на демократичних засадах під час загальних зборів у віруючих. Керівні органи громад були представлені робітниками та землеробами, які не мали вищої освіти. Значний відсоток у керівництві займали пенсіонери.

Фінансова діяльність, контрольована та проваджена керівними органами громад, була запорукою їх успішного «повнокровного» функціонування. Обласний уповноважений Ради у справах релігій почав постійно відслідковувати фінансові потоки всіх громад лише з 1966 р. Громади білокриницької згоди не отримували фінансової підтримки від Київсько-Вінницької єпископії та московської Старообрядницької Архієпископії ані на постійній основі, ані разово. Така позиція центрального керівництва білокриницької згоди призвела до того, що всі матеріальні питання громади були вимушені вирішувати, розраховуючи винятково на пожер-

твування своїх вірян. Натомість єпархіальне керівництво, знаючи про тяжке фінансове становище житомирської громади, у 1956 р. встановило для неї щомісячні стягнення на утримання єпископа та секретаріату. Надходження коштів до кас старообрядницьких громад забезпечувалися пожертвуваннями віруючих, фінансами, отриманими від виконання обрядів та продажу свічок і релігійної літератури. Водночас більшість коштів, які громади збирали протягом року, йшли на видатки. Влада, розуміючи матеріальну скруту громад, займалася максимально можливим визиском фінансів віруючих. Для цього громади обкладали щорічними сплатами коштів на рахунки Фонду охорони пам'ятників історії і культури та Фонду миру. Кошти, які перераховувалися громадами на утримання цих фондів, як правило, перевищували прибутки, отримані від виконання обрядів чи продажу свічок. Тобто громади під час розрахунку річних видатків могли покладатися тільки на добровільні пожертвування вірян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бондаренко, Косянчук, Фомиченко, 1988 – Бондаренко В. Д., Косянчук А. С., Фомиченко В. В. Религиозная община в современном обществе. Киев: Политиздат Украины, 1988. 127 с.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Жилюк, Паніна, 2011 – Жилюк С. І., Паніна Л. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 272 с.
- Куроедов, 1981 – Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве. Москва: Политиздат, 1981. 263 с.
- Пригарин, 2015 – Пригарин А. А. Старообрядческая община г. Одессы, 1945 – 1962 гг.: по материалам архива Кишиневской епархии РПСЦ // Старообрядчество: история, культура, современность. 2015. № 15. С. 93–101.
- Релігійна політика, 2011 – Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979 – 1991 рр.): Збірник документів / Упорядник С. І. Жилюк. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 308 с.
- Сичевський, 2013а – Сичевський А. О. Старовіри Червоноармійського району Житомирщини в умовах державного атеїстичного режиму (1945 – 1961 рр.) // Науковий часопис Національного педагогічно-го університету ім. М. П. Драгоманова. 2013. Серія № 6. Історичні науки. Вип. 10. С. 472–485.
- Сичевський, 2013б – Сичевський А. О. Громади старовірів поморської згоди у Бердичівському районі Житомирщини в 1944 – 1963 рр. // Наукові записки. Серія: історичне релігієзнавство. 2013. Вип. 8. С. 141–155.
- Сичевський, 2013с – Сичевський А. О. Релігійне життя старообрядців села Чолівка Коростенського району Житомирщини у 1944 – 1990 рр. // Гуржівські історичні читання. 2013. Вип. 6. С. 244–247.
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

REFERENCES

- Bondarenko, Kosyanchuk, Fomichenko, 1988 – Bondarenko V. D., Kosyanchuk A. S., Fomichenko V. V. Religioznaya obshchina v sovremennom obshchestve [Religious community in modern society]. Kiev, Politizdat Ukrainy, 1988. 127 s. [in Russian]
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region]
- Zhylyuk, Panina, 2011 – Zhylyuk S. I., Panina L. I. Relihiyne zhyttya Zhytomyrshchyny naprykintsi 1970-kh – pochatku 1990-kh rr. [Religious life of Zhytomyr province in the late 1970s – early 1990s] Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2011. 272 s. [in Ukrainian]
- Kuroedov, 1981 – Kuroedov V. A. Religiya i tserkov v Sovetskom gosudarstve [Religion and church in the Soviet state]. Moskva, Politizdat, 1981. 263 s. [in Russian]
- Prigarin, 2015 – Prigarin A. A. Staroobryadcheskaya obshchina g. Odessa, 1945 – 1962 gg.: po materialam arkhiva Kishinevskoy eparkhii RPSs [Community of Old Believers of Odesa city: 1945 – 1962 in the material archives Kyshynevska diocese ROC]. Staroobryadchestvo: history, culture and our time, 2015, Nr 15, pp. 93–101. [in Russian]
- Religiynna polityka, 2011 – Religiynna polityka radyanskoï vlady na Zhytomyrshchyni (u dokumentakh 1979 – 1991 rr.): Zbirnyk dokumentiv [The religious policy of the Soviet authorities in Zhytomyr region (documented 1979 – 1991): Collection of documents] / Uporiadnyk S. I. Zhylyuk. Ostroh, Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2011. 308 s. [in Ukrainian]

Sychevsky, 2013a – Sychevsky A. O. Staroviry Chervonoarmiiskoho raionu Zhytomyrshchyny v umovakh derzhavnoho ateistychnoho rezhymu (1945 – 1961 rr.) [Old Believers of Chervonoarmiiskyi district of Zhytomyr region in terms of state atheistic regime (1945 – 1961)] // Scientific Journal of the National Pedagogical M. P. Drahomanov University, 2013, Series № 6, Historical sciences, Nr 10, pp. 472–485. [in Ukrainian]

Sychevsky, 2013b – Sychevsky A. O. Hromady staroviriv pomorskoï zgody u Berdychivskomu raioni Zhytomyrshchyny v 1944 – 1963 rr. [Old believers communities of Pomor consent in Berdychiv district of Zhytomyr province in 1944 – 1963]. Scientific Notes. Series: Historical Religious Studies, 2013, Nr 8. pp. 141–155. [in Ukrainian]

Sychevsky, 2013c – Sychevsky A. O. Relihiine zhyttia staroobriadtsiv sela Cholivka Korostenskoho raionu Zhytomyrshchyny u 1944 – 1990 rr. [Religious life of old believers of village Cholivka of Korosten district of Zhytomyr province in 1944 – 1990] // Hurzhiyivski historical reading, 2013, Nr 6, pp. 244–247. [in Ukrainian]

TsDAVO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]

TsDAHO Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 8.04.2018 р.